

mgr Jadwiga Stępnik-Szeptyńska

Wydział Filologiczny UJ

Rozprawa doktorska *Tabu językowe w ludowych pieśniach ukraińskich*, promotor: prof. dr hab. Adam Fałowski

AUTOREFERAT

Przedmiotem rozprawy jest problematyka tabu językowego w ludowych pieśniach ukraińskich. Na potrzeby dysertacji przyjmuje się definicję tabu językowego sformułowaną przez badaczy zajmujących się tym zagadnieniem (S. Widłak, A. Tyrpa). W ich rozumieniu tabu językowe to zakaz zachowań, który może dotyczyć mówienia na określone tematy (tabu tematyczne) lub wypowiedziania konkretnych słów (tabu wyrazowe). Przyczyny tabu językowego mają charakter pozajęzykowy i bywają różne, zależnie od etapu rozwoju danej społeczności. W tradycyjnym ujęciu, zakaz językowy wiąże się ze społeczeństwami prymitywnymi, w których żywa jest tzw. magia językowa, polegająca na utożsamianiu wyrazu z jego desygnatem i zakładająca wiarę w możliwość kreowania rzeczywistości za pomocą słów. W nowszych podejściach rozszerza się pojęcie tabu językowego także na zakazy spowodowane czynnikami innymi niż magia językowa i wiążący się z nią strach, takimi jak delikatność, współczucie, wstyd, przyzwoitość, czy wreszcie interes, roztropność i spryt. Uwzględniając przyczyny, w literaturze dzieli się tabu językowe na tabu pierwotne (związane z magią językową) oraz nowożytne.

W dysertacji dokonano analizy zjawiska tabu językowego na materiale ukraińskich pieśni ludowych. Obiektem badań są opublikowane teksty pieśni obrzędowych (weselnych i lamentów pogrzebowych) oraz obscenicznych. Warto podkreślić, że te wymienione jako ostatnie często mają jednocześnie charakter obrzędowy, w związku z wykonywaniem ich podczas wesela.

Analizowane w dysertacji teksty pieśni obscenicznych zaczerpnięto ze zbioru *Бандурка* (Kijów 2001), zawierającego zapisy najznamienitszych zbieraczy folkloru ukraińskiego, takich jak M. Maksymowycz, P. Łukaszewycz, Z. Dołęga-Chodakowski, P. Czubyński, Ch. Wowk, W. Hnatiuk, wreszcie T. Szewczenko, I. Franko, M. Gogol. Redaktorem wydania jest M. Sulyma. Drugim źródłem tekstów pieśni obscenicznych jest wydanie *Українські сороміцькі пісні* (Charków 2003) pod redakcją M. Kraszykowa.

Oddziaływanie tabu językowego w pieśniach weselnych przeanalizowano na materiale opracowania *Весільні нічні* wydanego w Kijowie w 1988 roku, przygotowanego do druku przez M. Szubrawską. Zbiór zawiera pieśni z większości ukraińskiego terytorium etnicznego, w zapisach od 1844 do momentu wydania.

Teksty lamentów pogrzebowych zaczerpnięto z tomu *Етнографічний збірник* (t. XXXI – XXXII, Lwów 1912) oraz z wydania *Голосіння, тужіння, плачі* opracowanego przez M. Dmytrenkę (Kijów 2007).

Głównym celem rozprawy był opis i klasyfikacja określeń, za pomocą których treści tabuizowane są wyrażane w ukraińskich ludowych pieśniach obrzędowych i obscenicznych. Pod pojęciem „treści tabuizowane” rozumie się tematy, których poruszanie jest z jakichś (pozajęzykowych) powodów w określonych warunkach zakazane, niepożądane bądź niemile widziane.

Na podstawie interpretowanego materiału oraz w oparciu o wyniki analiz zjawiska tabu językowego dokonanych przez innych badaczy ustalono zakres „tematów drażliwych” obecnych w tekstach ukraińskich pieśni obrzędowych i obscenicznych. Należą do nich szeroko pojęta erotyka, czynności fizjologiczne oraz śmierć.

Do rozpoznawania eufemizmów, przekazujących treści tabuizowane w sposób łagodniejszy niż inne określenia używane do wyrażania tych treści, wykorzystano metodę polegającą na analizie tekstu pieśni jako całości. Interpretacja wyrazów i wyrażeń użytych w badanych tekstach odbywała się z uwzględnieniem kontekstu, z wykorzystaniem słowników oraz w oparciu o własną intuicję badaczki. Niekiedy konieczne były również konsultacje z rodzimymi użytkownikami języka. Rola kontekstu, rozumianego szeroko jako wewnątrztekstowe otoczenie danego elementu wypowiedzi oraz jej pozajęzykowe warunki, ma, zdaniem autorki, kluczowe znaczenie dla właściwej interpretacji zgromadzonego materiału językowego.

Rozprawa składa się z *Uwag wstępnych*, trzech rozdziałów, *Zakończenia*, *Źródeł*, *Literatury*, *Wykazu skrótów*, *Summary* oraz *Indeksu leksemów i wyrażeń użytych w pieśniach*. Część pierwsza – *Uwagi wstępne* – ma charakter teoretyczny. Zawiera objaśnienia dotyczące wykorzystanej w pracy terminologii – pojęć tabu językowe, eufemizm, wulgaryzm. W tej części pracy dokonano także charakterystyki źródeł oraz materiału do badań, uzasadniając wybór gatunków pieśni poddanych analizie. Stwierdzono, że wybór ten podyktowany został przede wszystkim wiedzą na temat treści i głównych motywów zawartych w wyselekcjonowanych gatunkach, a także znajomością literatury przedmiotu dotyczącej

dziedzin oddziaływania tabu językowego. Istotnym był także fakt uwikłania pieśni w sytuację obrzędową, z uwagi na to, że wiedza na temat okoliczności wykonania pieśni pozwala na właściwą interpretację znaczenia. W *Uwagach wstępnych* wymieniono najważniejsze publikacje tekstów pieśni obrzędowych i obscenicznych, ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów wykorzystanych w rozprawie. W tej części pracy przedstawiono także stan badań nad tabu językowym na gruncie ukraińskim i polskim, podając najważniejsze publikacje oraz autorów zajmujących się badaniem omawianego zagadnienia. Wśród ukraińskich badaczy wymieniono H. Arkuszyna, autora wydanego w 2005 roku *Słownika eufemizmów*, L. Stawycką (opracowała słownik *Українська мова без табу*, Kijów 2008) oraz M. Lesiuka – badacza słownictwa erotycznego w folklorze ukraińskim. Oprócz nich wspomniano także o pracach N. Chobzej, L. Froliak oraz publikacji „*Tabu językowe w dialektach słowiańskich*” (Lublin 2008), która zawiera artykuły kilku ukraińskich badaczy na temat różnych aspektów oddziaływania tabu na gruncie języka ukraińskiego. Wśród polskich uczonych zgłębiających problematykę tabu językowego wymieniono S. Widłaka, Z. Leszczyńskiego, A. Dąbrowską oraz A. Tyrpę.

W *Uwagach wstępnych* sprecyzowano również cel dysertacji – opis i klasyfikację określeń, za pomocą których wyrażane są treści tabuizowane w ukraińskich ludowych pieśniach obrzędowych i obscenicznych. Przedstawiono także metodę badawczą, ze szczególnym uwzględnieniem sposobu rozpoznawania eufemizmów w analizowanych tekstach pieśni. Zwrócono uwagę na rolę kontekstu w interpretacji zgromadzonego materiału językowego.

Uwagi wstępne zawierają także charakterystykę folkloru rozumianego jako ustna twórczość ludowa. W tej części pracy wskazuje się na najważniejsze cechy folkloru, takie jak kolektywność, ustność, anonimowość, wariantowość, synkretyzm, dokonując zestawienia ustnej twórczości ludowej z literaturą. Wymienia się również i opisuje specyficzne cechy języka folkloru – formuliczność, posługiwanie się powtórzeniami i paralelizmami, używanie zdrobnień oraz wykorzystywanie symboli.

Uwagi wstępne kończy krótki opis struktury tradycyjnego ukraińskiego obrzędu weselnego i pogrzebowego, uwzględniający czas wykonywania pieśni będących obiektem analizy.

Rozdział pierwszy – *Tabu w pieśniach weselnych i obscenicznych* – zawiera opis i klasyfikację określeń wyrażających treści tabuizowane we wspomnianych w tytule gatunkach folkloru. Rozdział składa się z dwóch podrozdziałów – *Płciowość człowieka* oraz *Wydalenie*.

Pierwszy z wymienionych podzielono na ustępy odzwierciedlające znaczenia tabu wyrażone w badanych pieśniach. Są to kolejno: *Narządy płciowe męskie*, *Narządy płciowe żeńskie*, *Dziewictwo*, *Współżycie seksualne*, *Ciąża*. Podrozdział *Wydalenie* również dzieli się na części – *Czynność wydalania*, *Efekty wydalania* i *Części ciała służące do wydalania*.

W poszczególnych ustępach dokonano klasyfikacji zebranych określeń, opierając się przede wszystkim na kryterium semantycznym. W części *Narządy płciowe męskie* wyróżniono *Nazwy wulgarne i obsceniczne* oraz kilka grup tematycznych, do których zaliczono określenia przekazujące dane znaczenie „nie wprost”. Wydzielono następujące kategorie znaczeniowe: *Przedmioty*, *Zwierzęta*, *Części ciała człowieka i zwierząt*, *Rośliny i ich części*, *Żywność*, *Garderoba*, *Inne*. Oprócz wymienionych wyróżniono także osobną grupę – zaimki pełniące rolę eufemizmów.

Ustępowi *Narządy płciowe żeńskie* nadano analogiczną strukturę. Zebrane określenia podzielono na kategorie: *Piersi*, *Wulgarne i obsceniczne nazwy genitaliów*, *Grupy tematyczne*. Wśród ostatnich wydzielono: *Przedmioty*, *Materiały*, *Ubrania i ich części*, *Miejsca*, *Rośliny i ich części*, *substancje roślinne*, *Zwierzęta*, *Nazwy osób*, *Części ciała*, *Żywność*, *Inne*.

W części *Dziewictwo* umieszczono określenia przekazujące znaczenie ‘pozbawić dziewictwa’, ‘utracić dziewictwo’, ‘zachować dziewictwo’, ‘dziewica’, ‘nie-dziewica’. Zgromadzony materiał pokazuje, że do ich wyrażenia wykorzystywano rozmaite środki – od określeń obscenicznych poprzez symbole (kalina, wianek), aż do różnego rodzaju metafor bazujących na skojarzeniach z obiektami i zjawiskami rzeczywistości pozajęzykowej. Ustęp *Dziewictwo* dzieli się na części: *Wyrażenia wulgarne i obsceniczne*, *Wyrażenia wartościujące* oraz *Grupy tematyczne*, wśród których wyróżniono następujące kategorie: *Wianek i jego symbolika*, *Kalina*, *Gospodarstwo*, *Odzież (niszczenie, gubienie)*, *Rośliny i ich części*, *Inne*.

Fragment *Współżycie seksualne* zawiera określenia, które nazywają aktywność seksualną człowieka. Są one najliczniej reprezentowaną grupą określeń ze sfery erotyki w tekstach pieśni weselnych i obscenicznych. Fakt ten nie zaskakuje, gdy weźmie się pod uwagę okoliczności wykonywania tekstów pieśni weselnych. Ślub jest zapoczątkowaniem nowej rodziny, a ceremonia weselna ma na celu uczczenie tego faktu. W tradycyjnej kulturze ludowej dodatkowo poszczególne etapy obrzędu weselnego mają określony cel, którym jest m.in. ośmielenie młodych do skonsumowania małżeństwa i zachęcenie do podjęcia starań o powiększenie rodziny. Przedmiotem pieśni obscenicznych, nieprzyzwoitych, są zagadnienia związane z fizjologią człowieka, w których na pierwszy plan, obok wydalania, wysuwa się właśnie życie płciowe człowieka, a centralnym jego elementem jest współżycie seksualne.

Ustęp *Współżycie seksualne* składa się z trzech zasadniczych części. W pierwszej (*Wyrażenia wulgarne i obsceniczne*) odnotowano określenia łamiące nie tylko tabu tematyczne, ale i wyrazowe. Część druga (*Grupy tematyczne*) zawiera wyrazy i wyrażenia, które nazywają czynności intymne „nie wprost”, opisując lub naśladując obiekty, zdarzenia i zjawiska z rzeczywistości pozajęzykowej. Tego typu przykłady podzielono, podobnie jak w poprzednio omówionych ustępach, na kilka grup tematycznych. W przypadku nazw współżycia seksualnego wyróżniono aż osiemnaście takich kategorii, m.in. *Grzybobrание, Rzemiosło, Prace polowe, Zachowania i potrzeby człowieka, Czynności rytmiczne, powtarzalne, gwałtowne, Tematyka religijna*. Większość należących do nich określeń to czasowniki lub wyrażenia zawierające je w swoim składzie. Ten stan rzeczy odzwierciedla fakt, iż współżycie seksualne jest rodzajem aktywności, działania. Trzecią część ustępu *Współżycie seksualne* tworzą wyrażenia z czasownikiem *damu/dawamu*.

Ostatni fragment podrozdziału *Płciowość człowieka* nosi tytuł *Ciąża* i zawiera nader skromną – w porównaniu z innymi częściami rozprawy – ilość leksemów i wyrażeń mieszczących się w omawianym polu semantycznym. Znalazło się wśród nich jedno określenie wulgarne, pozostałe to synonimy i eufemizmy.

Druga część rozdziału pierwszego to podrozdział *Wydalenie*, który podzielono na trzy elementy – *Czynność wydalania, Efekty wydalania, Części ciała służące do wydalania*. Określenia umieszczone w poszczególnych częściach podrozdziału *Wydalenie* stanowią nieliczną i mało urozmaiconą pod względem językowym grupę leksemów, na którą składają się przede wszystkim jednostki o zabarwieniu wulgarnym.

Rozdział drugi – *Tabu w lamentach pogrzebowych* – składa się z podrozdziałów wyróżnionych na podstawie znaczeń tabu z dziedziny śmierci. Należą do nich: *Śmierć, Pogrzeb, Cmentarz, grób, trumna*. Najliczniejszą i najbardziej różnorodną grupą przykładów są wyrażenia nazywające śmierć, proces umierania i fakt „bycia martwym”. Podzielono je na kilka typów, takich jak: *Wyrażenia z leksemem ‘смерть’, Wyrażenia odwołujące się do elementów obrzędu pogrzebowego, Wyrażenia z leksemem ‘земля’, Wyrażenia z czasownikami ruchu, Wyrażenia oznaczające utratę kontaktu, Określenia wyrażające wiarę w życie po śmierci i Boga, Fizyczne oznaki śmierci, Śmierć jak zaślubiny/wesele, Wyrażenia implikujące znaczenie ‘zniszczyć coś, zakończyć jakiś proces’, Wyrażenia z leksemem ‘голова’*.

W podrozdziale *Pogrzeb* umieszczono określenia, które w rozmaity sposób przekazują znaczenia ‘pochówek’, ‘grzebać zmarłego’, ‘urządzać pogrzeb’, ‘uczestniczyć w pogrzebie’.

Większość z nich ma charakter określeń zastępczych o charakterze podniosłym, patetycznym. Ciekawym przypadkiem są wyrażenia przedstawiające pogrzeb i śmierć jak obrzęd zaślubin z ziemią (np. *Одружитися з ямою сирою, кришкою гробовою*).

Ostatni podrozdział zawiera leksemy i wyrażenia oznaczające cmentarz, grób oraz trumnę. Wśród nich są zarówno określenia przekazujące wymienione wyżej znaczenia bezpośrednio, jak również takie, które pełnią funkcje eufemistyczną i przybierają głównie postać metafor. Jedną z najczęściej wykorzystywanych i najbardziej charakterystycznych jest metafora domu jako grobu, trumny, a więc miejsca przebywania człowieka po śmierci.

W ostatnim, trzecim rozdziale rozprawy – *Sposoby wyrażania treści tabuizowanych w ukraińskich pieśniach ludowych* – zwrócono uwagę na dwie drogi wyrażania treści tabuizowanych w badanych pieśniach. Pierwsza polega na łamaniu tabu i dotyczy przede wszystkim pieśni obscenicznych. Najbardziej wyraźną formą naruszenia zakazu językowego jest używanie wulgaryzmów. Większość z nich odnotowano jako nazwy męskich i żeńskich narządów płciowych, współżycia seksualnego oraz wydalania. W znacznie mniejszym zakresie pojawiały się w odniesieniu do określeń związanych z przedwczesną utratą dziewictwa i dochowaniem go do ślubu. W tekstach lamentów pogrzebowych nie odnotowano słów ani wyrażen wulgarnych. Łamanie tabu językowego polega w nich na używaniu określeń neutralnych, ale nazywających wprost, lub wyrażen dosadnych, odzwierciedlających pewne stany z wykorzystaniem naturalistycznego opisu.

Wyrażanie poszczególnych znaczeń tabu bez przekraczania zakazu językowego odbywało się w głównej mierze w oparciu o środki semantyczne, wśród których przeważała metafora. Wykorzystane w pieśniach przenośnie mają postać jednowyrazową (widoczne jest to zwłaszcza w nazwach męskich i żeńskich narządów płciowych – *плуг, ножик, півник, дірка, бандура, курка*) lub przybierają formę dłuższych, ale nie nadto rozbudowanych wyrażen (np. *зробити кону на гречківці, під рядно приймати, ніти на той світ*).

W pieśniach obscenicznych i weselnych dominują określenia żartobliwe, rubaszne, nasuwające dość jednoznaczne skojarzenia z nazywanym obiektem, czynnością, stanem. Znaczenia dosłowne leksemów w metaforach dotyczących seksualności odnoszą się do większości aspektów życia wiejskiego (m.in. do prac polowych, rzemiosła, tematyki kulinarnej, hodowli zwierząt, a nawet religii), co zostało odzwierciedlone w zastosowanej w rozprawie klasyfikacji materiału językowego na grupy tematyczne w rozdziale I. Pieśń

obsceniczna do przekazania treści erotycznych wykorzystuje stałe obrazy, np. takie jak koszenie, orka, sadzenie roślin, niszczenie odzieży.

Wśród metafor użytych w lamentach pogrzebowych dominują wyrażenia podniosłe, patetyczne, odzwierciedlające wierzenia i obrzędowość.

Zarówno w pieśniach obscenicznych i weselnych, jak i lamentach pogrzebowych metaforyka ma w dużej mierze charakter konwencjonalny. Stałość środków wyrazu jest jedną z podstawowych cech folkloru.

Oprócz przenośni w materiale pojawiły się nieliczne przykłady zastosowania metonimii, peryfrazy, ironii, aluzji, a także symboliki.

Wśród środków formalno-językowych wykorzystanych do łagodzenia treści drastycznych wymieniono środki słowotwórcze oraz leksykalne. Ich użycie w celu eufemizacji, w porównaniu z metaforą, jest szczątkowe.

W *Zakończeniu* dokonano podsumowania przeprowadzonej analizy. Zwrócono uwagę na towarzyszące jej trudności, dotyczące przede wszystkim interpretacji oraz kwalifikacji stylistycznej niektórych leksemów. Wskazano dziedziny tabu funkcjonujące w badanych pieśniach (erotyka, fizjologia, śmierć) oraz przedstawiono podobieństwa i różnice w wyrażaniu drastycznych treści w poszczególnych gatunkach folkloru, z uwzględnieniem wykorzystanych sposobów eufemizacji. Stwierdzono, iż teksty poddane analizie zawsze łamią tabu tematyczne. Niewygodne treści wyrażane są zarówno z naruszeniem, jak i zachowaniem zakazu językowego rozumianego jako tabu wyrazowe. Wśród zastosowanych sposobów eufemizacji, tak w pieśniach weselnych i obscenicznych, jak i lamentach pogrzebowych, przeważają środki semantyczne w postaci metafor, które z reguły mają charakter konwencjonalny.

W *Zakończeniu* zarysowano również perspektywę badawczą w zakresie problematyki tabu w języku ukraińskim, podkreślając, że przedstawiona rozprawa wypełnia istniejącą w tym zakresie lukę jedynie częściowo, pozostawiając jako pole do badań język literacki i gwary.